

ANNEMARIE
KLOOSTERMAN

STEFAN BOOM

HANS BOSCHLOO

De brieven uit de Verenigde Staten kwamen, ondanks minimale adressering, altijd goed aan.

Aletta Jacobs en de ooievaar

Bronnen rondom Aletta Jacobs

'Dr Aletta Jacobs, Amsterdam Holland'
In het archief van Aletta Jacobs in het IIAV te Amsterdam bevinden zich tachtig brieven uit de Verenigde Staten en Canada met bijna altijd als enige adressering 'Dr Aletta Jacobs, Amsterdam Holland'.

Aletta woonde toen al in Den Haag, maar de brieven kwamen wel aan. Je kunt er uit afleiden dat Aletta een beroemde vrouw was. Een enkele keer staat er bij de adressering nog een toevoeging, bijvoorbeeld 'President of Hollands Woman Suffrage Society', 'The Neo-Malthusian League', 'Public Birth Control Clinic' of 'Frauen Klinik'. De brieven zijn reacties op een artikel over Aletta in het Midwinternummer 1919/1920 van *Pictorial Review*, een bekend Amerikaans tijdschrift voor

vrouwen. Het is geen toeval dat geen van de brieven het juiste adres vermeldt, want het artikel ging over geboorteregeling en het was in Amerika bij wet verboden om literatuur over geboortebeperking of geboortebeperkende middelen te verzenden (Comstockwet 1873-1971). De redactie durfde daarom de lezeressen het adres van Aletta niet te geven, ook niet als zij daar om vroegen.

De brieven en het artikel vormen goed lesmateriaal. Fragmenten uit het artikel en een voorbeeld van een brief zijn hier afgedrukt. Het hele artikel en twintig brieven (ook vertaald) uit het archief van Aletta zijn te vinden op www.iiav.nl en www.alettajacobs.org bij middelbaar onderwijs.

Hoe ontstonden deze nieuwe ideeën?

Geboortebeperking is vanaf 1803 onderwerp van maatschappelijke discussie. Toen ontwikkelde de Engelse econoom Thomas R. Malthus in zijn *An Essay on the Principle of Population* de theorie dat geboortebeperking het enige middel is om welvaart voor iedereen te bereiken. Zijn 'principle of population'

is een natuurwet, die inhoudt dat alle levende wezens in aantal toenemen tot ze stuiten op de grenzen die de middelen van bestaan stellen. Daarna brengen honger en ellende de groei tot stilstand. Alleen de mens kan zich aan die natuurwet onttrekken, omdat hij de gevolgen kan voorzien en maatregelen kan treffen om niet meer kinderen te krijgen dan hij kan voeden.

De theorie van Malthus had grote invloed op het denken van de burgerij en op de burgerlijke moraal. De armen werden door de theorie van Malthus verantwoordelijk voor hun eigen armoede geacht. De godsdienstige overtuiging dat een gelovige de armen moest ondersteunen werd door Malthus bekritiseerd. Steun aan armen was volgens hem onjuist, omdat voedselhulp de natuurlijke grens alleen maar tijdelijk verschoof en het kwaad dus vergrootte. De armen moesten zelf ervoor zorgen dat ze alleen kinderen kregen, als ze die konden voeden. Maar dat mocht volgens Malthus alleen maar door seksuele onthouding, 'moral restraint', en zeker niet door voorbehoedsmiddelen, want die leidden tot onzedelijk gedrag.

ANNEMARIE KLOOSTERMAN IS WERKZAAM BIJ HET IIAV, HANS BOSCHLOO IS OUD-GESCHIEDENIS-DOCENT EN STEFAN BOOM IS VERBONDEN AAN DE AFDELING EXAMENS VAN HET CITO.

Houdt de ooievaar op zijn plaats

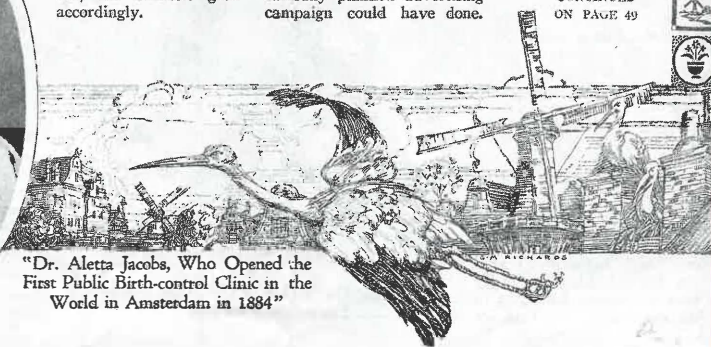

treatment free to those who could not afford to pay, but that she had the knowledge and power to relieve the sufferings of the few who had been bold enough to consult her, her clientele grew accordingly.

Almost reluctant to trust a woman who had so far forgotten her femininity and her "place" in the scheme of things as to study and practise medicine, they nevertheless were impressed by her tremendous earnestness and her undoubted interest in their welfare, and, in time, they did for her and for her work, more than the most carefully planned advertising campaign could have done.

CONTINUED
ON PAGE 49

"Dr. Aletta Jacobs, Who Opened the First Public Birth-control Clinic in the World in Amsterdam in 1884"

Nederland is een land waar de ooievaar, letterlijk, geen ongewoon verschijnsel is. Figuurlijk gesproken is er echter geen enkel ander land waar de ooievaar zo weinig persoonlijke vrijheid geniet. Nergens wordt er zo doeltreffend toegezien op zijn bezoeken. Met andere woorden, opvallend veel inwoners van dit kleine land hebben kennis op het gebied van geboortebeperving. Zij ontvangen de ooievaar heel gastvrij, maar alleen als zij dat willen en er plaats is onder hun dak voor nog een jong leven. Zij sluiten hem hardvochtig en zonder aarzeling buiten als dat niet het geval is, zodat hij gedwongen is om helemaal naar China of Rusland te vliegen om zijn ongewenste pakjes te bezorgen; en veel te vaak lukt het hem om al eerder te landen in de armere districten van Engeland en Duitsland. ...

Dit betekent dat in Nederland praktisch elk kind dat geboren wordt ook gewent is, gepland vóór het kwam, en na de geboorte liefderijk wordt verzorgd. De ooievaar brengt geen verrassingen, zoals elders op de wereld. Er worden minder kinderen geboren, maar een groter deel van hen blijft in leven – dat is in een notendop de alfa en de omega van de geboortepolitiek in Nederland.

Eén van de mooiste en meest romantische succesverhalen uit de vrouwen-geschiedenis vertelt hoe dit totaal nieuwe standpunt ten opzichte van geboortebeperving teweeg werd gebracht door een vrouw. Het is bijna niet te geloven, maar het is een onloochenbaar feit, dat een vrouw eigenhandig en in haar eentje een land bekeerd heeft tot een radicaal andere manier van denken over een

kwestie die vanaf het begin der tijden in nevelen gehuld is.

Daarom opende zij in 1884 de eerste openbare kliniek voor geboorteregeling ter wereld. ...

Haar kliniek was iedere dag van negen tot één uur open. Zij bracht daar vrouwen basiskennis bij over hun anatomie, iets waarvan velen totaal niet op de hoogte waren. Zelfs moeders van grote gezinnen hadden er soms maar een vaag idee van hoe hun kinderen eigenlijk ontstaan waren. Sommigen zagen hun kinderen helemaal niet als een zegen, maar als een soort straf geërfd van moeder Eva.

Dr. Jacobs legde uit en deed voor. Zij bracht niets in rekening, en als de vrouwen het kleine bedrag dat nodig was voor de voorbehoedsmiddelen niet konden betalen, gaf ze die gratis mee. ...

Natuurlijk duurde het niet lang of de te verwachten storm van verontwaardiging stak op. Conservatieven knarsetandden. Geestelijken en religieuze fanaten schermten met bijbelteksten. Petities werden georganiseerd, er werd een appél gedaan op het volksgevoel en de verontwaardiging van de moralisten kende geen grenzen.

Met een voor een regering zeldzaam vooruitziende blik besloot de Nederlandse overheid zich er niet mee te bemoeien. Misschien voorzag men de richting waar het in de wereld naartoe ging. Duitsland was in de greep van zijn beroemde of beruchte 'Bevölkerungspolitik' (bevolkingspolitiek). Het geboortecijfer steeg met sprongen door het door de Pruisische adel zorgvuldig gepropageerde idee dat vaderlandsliefde

van vrouwen eiste dat zij hun land voldoende strijd bare zoons zouden geven. Van 1871 tot 1900 groeide de bevolking van 41.958.792 tot 56.367.178. Het 'Vaterland' werd te krap voor zijn kinderen en de Germaanse droom van nationale expansie en wereldheerschappij kreeg ontegenzeggelijk vorm.

Dr Aletta Jacobs heeft haar gedragslijn nooit op andere gronden gebaseerd dan op sociale en medische.

'Wat ik heb gedaan, deed ik als arts en als vrouw', zei ze toen ik haar in Den Haag bezocht.

'Ik geloof dat het een *recht* is van iedere vrouw om kinderen te krijgen, maar *geen plicht*. Ik ben van mening dat het wreed is om aan arme, onontwikkelde vrouwen de kennis te onthouden, die rijke, intelligente vrouwen zo gemakkelijk kunnen krijgen. En is het geen misdaad tegen kinderen om hen gedachte-loos op de wereld te zetten, als er geen geld is om hen te voeden, te kleden en te ontwikkelen?

Dan is er nog het vraagstuk van ziekte. Alleen gezonde mannen en vrouwen zouden kinderen moeten hebben, maar ook al zou dat wenselijk zijn, je zult er nooit in slagen om ongezonde mensen van het huwelijk af te houden.

Dit zijn de denkbeelden die mij hebben beïnvloed, dit en ook het probleem van de ongehuwde moeder. De wereld was een zeer onvriendelijke plek voor haar veertig of vijftig jaar geleden. Dat is nog zo, alleen niet meer in die mate.

Wie zijn wij om te zeggen dat zij zo zwaar gestraft moet worden? Het is niet zo dat zij alleen de schuld draagt. Het onschuldige kind lijdt, de samenleving lijdt.'

Dr. Aletta H. Jacobs, *Arts.*

is **VERHUISD** naar de
Keizersgracht 326,
naast Felix. (6702)
Spreekuur van 1–3 ure dagelijks.

Malthus is over deze zaken open en duidelijk, maar in de maatschappelijke discussie over zijn theorie komt dit aspect slechts in bedekte termen aan de orde, omdat openlijk spreken over seksualiteit niet past in de burgerlijke moraal, die in die tijd ontstond. In beschaafde gesprekken en bij de opvoeding werd over seksualiteit en voortplanting gezwegen, zeker als het vrouwen en meisjes betrof.

Ondanks deze taboes en de opvatting dat voorbehoedsmiddelen tot onzedelijkheid zouden leiden, durfde in de jaren zestig van de negentiende eeuw een aantal auteurs in binnen- en buitenland een pleidooi te houden voor voorbehoedsmiddelen en voorlichting. In Nederland werd als gevolg van deze discussie in 1881 de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) opgericht. Het doel van de bond was om door voorlichting te bereiken dat de bevolkingstoename zou afnemen. Op deze wijze zou er op den duur welvaart voor iedereen komen.

Het ging in het begin dus vooral om een algemeen economisch doel, maar na enige tijd kregen medische en sociale motieven de overhand. Deze omslag werd mede veroorzaakt door een stroming binnen het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANWV), die het niet bij theorie wilde laten, maar de arbeiders voorlichting en voorbehoedsmiddelen wilde geven. Bij de NMB sloten zich ook artsen aan, want zij kwamen op hun spreekuur met de problemen in aanraking. Zij konden patiënten wel waarschuwen dat het medisch gezien gevaarlijk was om weer zwanger te worden, maar zij konden de patiënt niet helpen om dat te voorkomen. Daarnaast zagen zij dat in te grote gezinnen de kinderen dikwijls weinig kans van overleven hadden. Sommige leden van de

NMB raakten er bovendien van overtuigd dat de oplossing van 'de kwestie der vrouw' (het vraagstuk van de emancipatie) afhing van de vraag of vrouwen bevrijd konden worden van de dwang om steeds maar weer, kort na elkaar, kinderen te krijgen. Zij vonden voorbehoedsmiddelen belangrijker voor de emancipatie dan de strijd voor gelijke rechten.

Openlijk pleiten voor voorlichting en het verstrekken van voorbehoedsmiddelen bleef echter ook in Nederland zeer omstreken. In sommige landen werd het wettelijk verboden.

De rol van Aletta bij de verspreiding van de nieuwe ideeën over geboortebeperking

De jonge dokter Jacobs, toen 27 jaar, opende twee maanden na de oprichting van de NMB, een gratis spreekuur voor vrouwen. Zij kreeg daarbij steun van de socialist Heldt, de voorzitter van het ANWV en bestuurslid van de NMB. De Amerikaanse journaliste Eleanor Kinsella McDonnell noemt dit gratis spreekuur voor vrouwen uit 1881 de eerste openbare kliniek voor geboorteregeling ter wereld. Bij haar speelt Aletta de hoofdrol bij de verandering van opvattingen over geboortebeperking. Zij schrijft dat Aletta eigenhandig en in haar eentje een land bekeerd heeft tot een radicaal andere manier van denken.

Deze Aletta, de Aletta van de voorbehoedsmiddelen, is in Nederland veel minder bekend dan de Aletta van de kiesrechtstrijd. Het is de vraag hoe dat komt. Daarvoor zijn verschillende verklaringen te bedenken. De eerste is dat seksualiteit en geboortebeperking nog steeds beladen begrippen zijn. Er zijn bijvoorbeeld, meer dan een eeuw na

Aletta's optreden, nog steeds scholen waar niet over al haar denkbeelden gesproken kan worden. Een andere verklaring is dat Aletta steeds meer een leidende vrouw werd in de nationale en internationale kiesrechtstrijd. Bij deze rol paste een omstreken onderwerp als geboortebepking niet. Het was een belemmering om brede steun te krijgen voor uitbreiding van het kiesrecht. Daarom schreef Aletta vanaf de het einde van jaren negentig tot 1919, het jaar van de invoering van het vrouwenkiesrecht, nauwelijks nog over geboortebepking en aanverwante zaken en ze verzweeg haar rol op dit terrein. Toen Eleanor Kinsella McDonnell haar interviewde was de noodzaak hiertoe verdwenen. Aletta kon tegen haar veel opener zijn dan tot dan toe.

Dit zou ook de verklaring kunnen zijn voor de nadruk die de journaliste legt op het belang van Aletta Jacobs. Je kunt dus op grond van het Amerikaanse artikel stellen dat Aletta een heel belangrijke rol speelde op het gebied van geboortebepking, maar dan rijst direct de vraag hoe bruikbaar deze bron is wat betreft dit onderwerp. Eleanor Kinsella McDonnell en de redactie van de *Pictorial Review* moesten voorzichtig zijn met het openlijk spreken over geboortebepking. Zij gebruikten Aletta, het Nederlandse voorbeeld, en zelfs de ooeivaar, om deze dingen ter sprake te brengen.

Kan dit geleid hebben tot overdrijving van de rol van Aletta? Dat zij in Amerika als een invloedrijke vrouw werd beschouwd blijkt uit het feit dat zij in 1915, in het kader van de vredesbeweging, door president Wilson ontvangen werd. Maar in 1919 kreeg zij geen visum, toen zij door een organisatie van vrouwelijke artsen was uitgenodigd om op een congres te komen spreken.

Wat kunnen leerlingen met deze bronnen doen?

Er zijn voor een praktische opdracht over geboortebepking verschillende thema's of hoofdvragen mogelijk. De docent kan deze in de klas aansnijden en zelf de bijbehorende bronnen en informatie leveren.

1. Klopt de visie van de Amerikaanse journaliste op de rol van Aletta bij de geboortebepking?

Deze opdracht zou kunnen beginnen met een vraag over de bruikbaarheid van de bron om deze conclusie te trekken.

2. *Hoe komt Aletta aan haar ideeën op dit terrein?*

Vast staat, dat Aletta direct na haar afstuderen in 1879 naar Engeland ging en daar in radicale kringen verkeerde. Terug in Nederland begon zij nog in 1879 met haar artspraktijk en in 1881 met haar gratis spreekuur. Tijdens dat spreekuur ging zij op medische en

de mogelijkheid om het aantal geboorten te regelen door voorbehoedsmiddelen belangrijker voor de emancipatie van de vrouw dan de kiesrechtstrijd. Dit thema kan doorgetrokken worden naar de tweede feministische golf en de invloed van 'de pil'.

Werken in de klas

Een andere mogelijkheid is om de leerlingen meer zelfstandig aan het werk te zetten. Na een summiere uitleg (al dan niet op schrift) van de context van dit onderwerp, krijgen de leerlingen de opdracht zelf vragen te formuleren. Dit kan in groepjes gebeuren of individueel. Eventueel kunnen de leerlingen al een voorlopig antwoord op de gestelde vragen geven, dat kan dienen als hypothese voor hun onderzoek.

Op de website van het IIAV staat een selectie van twintig brieven aan Aletta Jacobs waarin gereageerd wordt op het artikel. Ook het oorspronkelijke artikel is daar te vinden. Met dit materiaal kunnen de leerlingen aan de gang.

De eerste stap is, dat de leerlingen de bronnen over dit onderwerp gaan ordenen volgens ordeningsprincipes die uit hun eigen vraagstelling voortvloeien. Bijvoorbeeld, als gevraagd wordt wat de achtergrond van de briefschrijvers was, dan moet worden geordend op schrijver: door wie geschreven (geslacht, beroep, sociale laag, gehuwd/ongehuwd), of als het om de inhoud van de reactie gaat naar inhoud (wat wordt er gezegd of gevraagd). Wordt er gevraagd naar redenen voor het schrijven van de brief, dan moet er geordend worden op waarom (hoe wordt de vraag gemotiveerd, medisch, sociaal, economisch?) of als het om de plaats gaat, waar (platteland, stad, woonplaats, land) etcetera.

De tweede stap is, dat de leerlingen met behulp van het geordende materiaal nagaan welke gegevens de bronnen opleveren voor het beantwoorden van hun vraag. Eventueel kunnen zij die vraag nu bijstellen.

De derde stap is het formuleren van een conclusie waarin zij hun vraag beantwoorden en/of hun hypothese toetsen op grond van de gevonden gegevens. Eigen commentaar, waarin zij nagaan of de uitkomst van hun onderzoek enige algemene geldigheid heeft en volgens

Een van de brieven:

Kingston, 26 jan. 1920
Dr. Alberta Jacobs,

Geachte mevrouw,

Ik heb uw artikel gezien in de Pictorial Review, en ik heb 5 kinderen en ik ben niet meer in staat om nog eens zwanger te zijn. Zou U mij kunnen helpen? Ik ben 47 jaar oud en ik ben niet gezond. Ik ben geboren in Duitsland en nu ben ik een boerenvrouw, alstublieft, als u mij kunt helpen in deze kwestie van geboorteregeling zou ik U zeer dankbaar zijn.

Met de meeste hoogachting,
Mrs M.C. Hanelt
R.F.Del. (Box 23)
Kingston Massachusetts
US

hen voldoet, mag hierbij niet ontbreken. Met een goed werkverslag vormt het geheel een aardige praktische opdracht.

Past dit onderwerp in het nieuwe examenprogramma?

Vanaf augustus 2007 moeten alle leerlingen in de tweede fase voldoen aan het nieuwe Eindexamenprogramma Geschiedenis dat gebaseerd is op het rapport van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming (CHMV, de commissie-De Rooy).

In dit nieuwe programma moeten alle scholen in de tweede fase de 49 kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken van de CMHV behandelen en zij moeten de leerlingen leren omgaan met de historische vaardigheden uit domein A.

Het nieuwe programma geeft de docenten grote vrijheid, maar ook onzekerheid. De vrijheid is dat de 49 kenmerkende aspecten van de 10 tijdvakken 'leeg' zijn: de docenten (of de makers van de schoolboeken) mogen deze zelf invullen. Er worden in het examenprogramma geen concrete personen, gebeurtenissen of jaartallen genoemd. Docenten kunnen zelf kiezen wat zij zullen behandelen, als het maar valt binnen de beschrijving van het kenmerkende aspect.

sociale gronden voorbehoedsmiddelen verstrekken aan getrouwde vrouwen. Ze schreef over medisch-sociale onderwerpen, bijvoorbeeld in 1892 *Een uit velen*, een sociaal-realistisch verhaal over een ongetrouwde moeder (het verhaal staat op de website), in 1898 een voorlichtingsboekje over de vrouw en haar lichaam en in 1899 in het tijdschrift *Vrouwenbelangen* nog een artikel over geboortebepaling *Willekeurige beperking van het kindertal*. Het onderwerp hield haar in die tijd dus nog wel bezig.

3. *Het verband tussen geboortebepaling en emancipatie. Wat veranderde er en wat waren de oorzaken en de gevolgen van de verandering?*

Volgens de arts Johannes Rutgers, de secretaris van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB), die ook door de Amerikaanse journaliste was ondervraagd, was

Aletta in de klas

In de serie bronnen rondom Aletta Jacobs komen tot nu drie Aletta's aan de orde, de Aletta van het kiesrecht (Kleio nr 3, april/mei 2005), de Aletta van de vredesbeweging (Kleio nr 6, sept/okt 2005) en de Aletta van de geboortebepierking. Bij elk artikel staat een beredeneerde literatuurlijst, die uitgangspunt kan zijn voor verder onderzoek door leerlingen die een praktische opdracht moeten maken. Leerlingen die zelf naar het IIAV in Amsterdam komen, kunnen door de medewerkers van het IIAV op weg geholpen worden. Op de website van het IIAV kan veel materiaal worden gevonden. Een andere mogelijkheid is dat de docent de bronnen gebruikt om een meer gestuurde praktische opdracht te maken. Op de website staat een uitgewerkt voorbeeld daarvan over Aletta en de Eerste Wereldoorlog uit Kleio 6/2005.

Aletta 3 Om verder te lezen

Mineke Bosch, *Aletta Jacobs (1854-1929), Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid* (Amsterdam 2005). In dit boek zijn enkele hoofdstukken gewijd aan de contacten van Aletta met radicale hervormers en aan haar activiteiten op het gebied van geboortebepierking.

Hans Boschloo, 'Adam Smith, Thomas R. Malthus en de publieke opinie van hun tijd', in: Kleio jg.46(2005) 1. In dit artikel wordt onderzocht welke invloed Malthus had op het denken van de burgerij over geboortebepierking, bevolkingstoename en armoede.

H.Q. Röling, 'De tragedie van het geslachtsleven', Dr Johannes Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Mathusiaansche Bond (Amsterdam 1987).

Bruikbare fragmenten uit de *Herinneringen* van Aletta Jacobs (1924) zijn te vinden op de website www.iiav.nl

De tentoonstelling over Aletta Jacobs in de nieuwe Tweede Kamer.

Past het in dit artikel beschreven thema in het nieuwe examenprogramma? Om deze vraag te beantwoorden moeten de eisen daarvan worden gezien. Leerlingen dienen ieder kenmerkend aspect te illustreren met een eigen concreet voorbeeld 'van een gebeurtenis, een ontwikkeling, een verschijnsel, of een handeling dan wel gedachtegang van een persoon'. Als er kenmerkende aspecten genoemd zijn in domein B die beschreven kunnen worden met één van de 'drie Aletta's' dan past dit onderwerp ook in het nieuwe examenprogramma.

In de negentiende eeuw vinden we als kenmerkende aspecten *De opkomst van emancipatiebewegingen* (34), *Voortschrijdende democratisering met deelname van steeds meer mannen en uiteindelijk ook vrouwen aan het politiek proces* (35), *De opkomst van de politiek-maatschappelijke stromingen nationalisme, liberalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme* (36). Een directe verwijzing naar de politieke emancipatie van vrouwen (kenmerkend aspect 35) maakt het opvoeren van Aletta Jacobs als voorbeeld van een invloedrijk persoon in deze ontwikkeling mogelijk. Maar ook een minder directe band bestaat er bij de opkomst van emancipatiebewegingen in meer algemene termen (34) en (36). De Aletta van de geboortebepierking past vooral bij de laatste, de Aletta van de vredesbeweging kan daar ook bij worden ondergebracht, vanwege haar banden met de genoemde politiek-maatschappelijke stromingen. Behalve de domeinen A en B die in het centraal eindexamen worden getoetst, zijn er in het examenprogramma (uiter-

aard) ook eindtermen opgenomen voor het schoolexamen. Een voorgeschreven thema is 'De geschiedenis van de rechtsstaat en de democratie' waarin als specificatie is opgenomen dat 'de ontstaansgeschiedenis van de belangrijkste politieke stromingen en partijen (...) sinds 1848' door de examenkandidaat moet worden weergegeven. De Aletta van de vrouwenkiesrechtbeweging valt daaronder.

De andere thema's zijn inhoudelijk niet meer nader omschreven, wel is het aantal thema's vastgelegd. In de woorden van het examenprogramma: 'De kandidaat kan:

- aan de hand van twee/vijf (voor profiel cultuur en maatschappij) /vier (voor profiel economie en maatschappij) nader omschreven concrete thema's met gebruikmaking van de eindtermen uit domein A een beargumenteerd antwoord geven op inhoudelijke vragen over het betreffende thema;
- op grond van situaties in de verschillende tijdvakken ontwikkelingen op langere termijn beschrijven.'

Ten slotte

Een eigenschap van het concept van de tien tijdvakken met hun bepalende kenmerkende aspecten is dat een kenmerkend aspect steeds maar één keer kan voorkomen. De leerling moet bij (vrouwen)emancipatie en feminisme denken aan de tijd van burgers en stoommachines en in staat zijn deze begrippen te plaatsen in dat tijdvak. Het feminisme wordt niet genoemd als kenmerkend aspect voor de tweede helft van de twintigste eeuw, maar dat betekent uiteraard niet dat het er niet was. Bepaalde kenmerkende aspecten lopen dus door, strekken zich uit over meerdere tijdvakken. Daardoor past het behandelen van de 'drie Aletta's' ook in het programma voor de schoolexamens.

Het onderwerp Aletta past dus goed in het nieuwe examenprogramma voor de tweede fase. Verder mag niet vergeten worden dat meer diepgang en het gebruik van bronnen ook nodig zijn om de leerlingen vertrouwd te maken met de vaardigheden van domein A. De leerling moet kunnen omgaan met bronnen en met historische structuurbegrippen.